

هویت ملی در جامعه ایران و چالش‌ها و مشکلات آن:

مرور نظام‌مند مقاله‌های علمی-پژوهشی کمی (۱۳۷۷-۱۳۹۸)

محمد علی مومبینی^۱، علی ربانی خوراسگانی^۲، وحید قاسمی^۳، علی رضا زهیری^۴

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/CSR.2022.24711.1998

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۲۸

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۷۷-۱۹۹

چکیده

محققان و پژوهشگران ایرانی در حوزه مطالعات کمی با رویکردهای تحلیلی گوناگونی به تحلیل هویت ملی در جامعه ایران و چالش‌ها و مشکلات آن پرداخته‌اند. پژوهش حاضر در تلاش است با استفاده از روش مرور نظام‌مند به واکاوی ویژگی‌های توصیفی، روش‌شناختی و تحلیلی و ارزیابی انتقادی مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کمی با موضوع هویت ملی در جامعه ایران در بازه زمانی ۱۳۷۷ تا ۱۳۹۸ بپردازد و تصویر کامل و جامعی از عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی در جامعه ایران و چالش‌ها و مشکلات آن در مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کمی ارائه نماید و کمبودها و کاستی‌های آن‌ها را مورد بررسی قرار دهد. روش پژوهش حاضر، مرور نظام‌مند است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد مقالات انتخاب شده با وجود نتایج و دستاوردهای قابل ملاحظه و قابل کاربرد با خلأها و کاستی‌های عدیده‌ای در حوزه روش‌شناختی چون: تقلیل‌گرایی و دشواری مقایسه‌پذیری و در حوزه تحلیلی چون: کلی‌نگری در مقابل جزئی‌نگری، تقلیل‌گرایی در مقابل جامع‌گرایی، کاهش‌گرایی تحلیلی چالش‌ها و مشکلات ابعاد مختلف هویت ملی، کاهش‌گرایی تحلیلی چالش‌ها و مشکلات رابطه هویت ملی و هویت‌های جمعی مواجه می‌باشند.

کلیدواژگان: مرور نظام‌مند، مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کمی، هویت ملی، جامعه ایران.

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

۲. استاد گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: a.rabbani@ltr.ui.ac.ir

۳. استاد گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

۴. استادیار گروه علوم سیاسی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

۱. مقدمه

هویت در ساده‌ترین تعریف، به معنای ویژگی‌های متمایزکننده فرد از دیگری است. این ویژگی‌های خاص شامل: زبان، دین، نژاد، تاریخ، فرهنگ، جغرافیا، معماری و... است. هم‌چنین هویت، بیان‌کننده چگونگی رابطه فرد به مثابه جزء با جامعه به منزله کل است. هویت دارای سطوح متعددی از جمله سطوح فردی و جمعی است. هویت ملی بالاترین سطح هویت جمعی است. هویت ملی بیشتر ناظر به درونی کردن هویت جمعی جامعه از سوی فرد است. فرد در فرآیند جامعه‌پذیری، هویت ملی را با تمام ابعادش درونی و آن را جزئی از شخصیت خویش می‌کند. از طریق درونی کردن هویت ملی است که فرد به تشابهات ملی خود با هم‌وطنان‌اش پی می‌برد و نوعی دل‌بستگی و تعهد به آن‌ها و جامعه در خود احساس می‌کند؛ هم‌چنین به تفاوت‌های خود در مقام عنصری از جوامع دیگر آگاه می‌شود و این آگاهی از تفاوت‌ها، پیوند او را با جامعه خویش استحکام می‌بخشد (یوسفی، ۱۳۸۰: ۱۷).

تعریف هویت، کیستی و چیستی هر فرد، گروه، جامعه و ملت در بطن دگرگونی‌ها و تحولات اجتماعی به یک دغدغه و ضرورت فردی و اجتماعی تبدیل می‌شود؛ به عبارت دیگر، هویت در زمره مقولاتی است که اغلب در هنگامه مشکلات و چالش‌ها اهمیت و موضوعیت می‌یابد و حدود و محتوای آن مورد پرسش قرار می‌گیرد (آپیا، ۲۰۰۵: ۱۹). هم‌زمان با آغاز تماس کشورهای شرقی با جوامع غربی و دنیای مدرن در طول دو قرن اخیر، مشکلات و چالش‌های هویتی (و به‌ویژه هویت ملی) به یک دغدغه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در جوامع شرقی تبدیل شده است. این امر موجب گردید تا نخبگان سیاسی، روشن‌فکران، و گروه‌های اجتماعی جوامع شرق برای غلبه بر مشکلات عدیده داخلی، ایجاد انسجام ملی و رهایی از وضعیت استعماری، روایت‌های مختلف هویتی را صورت‌بندی نمایند و فرآیند هویت‌سازی و ملت‌سازی را درپیش گیرند. اما از آنجا که، منابع فرهنگی هویت‌سازی و هویت‌یابی در کشورهای شرقی و به‌ویژه کشور ایران متکثر و متنوع (ملیت، دین، و قومیت) می‌باشد، تغییرات و دگرگونی‌های اجتماعی توانسته است با فعال‌سازی منابع فرهنگی هویت‌ساز در میان کنشگران و گروه‌های اجتماعی، روایت‌های رسمی هویتی در این جوامع را با مشکلات و چالش‌های عدیده‌ای مواجه نماید؛ به طوری که، شناسایی و بررسی علل و عوامل مؤثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت ملی، بخش فراوانی از مطالعات هویت در این جوامع را به خود اختصاص می‌دهد.

در حوزه مطالعات کمی بررسی‌ها بیانگر آن است که محققان و پژوهشگران ایرانی با دیدگاه‌ها و نظریه‌های متفاوتی به واکاوی هویت ملی در جامعه ایران و چالش‌ها و مشکلات آن پرداخته‌اند؛ اما، الف) وابستگی روش‌شناختی فرآیند تحقیق به بُعد

زمان و مکان، ب) شیوه‌های مختلف تعریف مفهوم هویت ملی، ج) استفاده نامتوازن از الگوهای تبیینی مختلف جهت شناسایی و تحلیل عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی و ابعاد آن، د) توجه اندک به رابطه هویت ملی و ابعاد آن با دیگر هویت‌های جمعی و ابعاد آن‌ها (به‌ویژه هویت قومی و هویت مدرن) موجب شده است تا شناسایی و تحلیل عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی در جامعه ایران و چالش‌ها و مشکلات آن تحت تأثیر جدی قرار بگیرد؛ لذا به دلیل خلأها و کاستی‌های موجود ضروری است با اتخاذ روش مرور نظام‌مند، تصویر کامل و جامعی از عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی در جامعه ایران و چالش‌ها و مشکلات آن در پژوهش‌های پیشین هویت ملی ارائه شود و کمبودها و کاستی‌های آن‌ها مورد بررسی قرارگیرد. این امر موجب می‌گردد تا محققان و پژوهشگران ایرانی در تحقیقات و مطالعات آتی به صورت هدفمند به تحلیل هویت ملی در جامعه ایران و چالش‌ها و مشکلات آن بپردازند و از تکرار پژوهش‌های یکسان جلوگیری نمایند؛ به عبارت دیگر، پژوهش حاضر در تلاش است با استفاده از روش مرور نظام‌مند به واکاوی ویژگی‌ها و ارزیابی انتقادی مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کمی با موضوع هویت ملی در جامعه ایران در بازه زمانی ۱۳۷۷ تا ۱۳۹۸ ه.ش. بپردازد.

۲. مبانی نظری و پیشینه مطالعاتی پژوهش

۲-۱. هویت ملی و مکاتب تحلیلی آن

دنیای مدرن، دنیای هویت‌های ملی^۲ متمایز است. در چنین فضایی هر شخصی به‌وسیله یک هویت ملی وابسته به یک دولت یا کشور تعریف می‌گردد (شولت، ۱۳۸۳: ۲۸۰). هویت ملی، اصطلاحی نسبتاً متأخر است و جایگزین اصطلاحاتی نظیر «منش ملی»^۳، و بعدها «آگاهی ملی»^۴ شده است (زرگر و آریانفر، ۱۳۸۹: ۸). «اسمیت»^۵ هویت ملی را بدین‌گونه تعریف می‌نماید: «بازتولید و بازتفسیر دائمی الگوی ارزش‌ها، نمادها، خاطرات، اسطوره‌ها و سنت‌هایی که میراث متمایز ملت‌ها را تشکیل می‌دهند و تشخیص هویت افراد با آن الگو و میراث و عناصر فرهنگی‌اش» صورت می‌پذیرد (اسمیت، ۱۳۸۳: ۳۰). تعریف اسمیت به یک ویژگی مهم هویت اشاره دارد و آن تداوم در عین تغییر است؛ زیرا هویت ملی (و یا هر هویت دیگری)، امری ثابت و بدون تغییر نیست، بلکه چون خصلتی اجتماعی دارد در بستر و متنی اجتماعی ظهور و تداوم پیدا می‌کند (زرگر و آریانفر، ۱۳۸۹: ۸-۹).

هویت ملی در اثر شرایط و تحولات مختلف با تغییراتی روبه‌رو می‌شود (معینی علمداری، ۱۳۸۳: ۳۱). به باور «اشرف»، هویت ملی امری طبیعی و ثابت نیست که پایه‌های مشخص عینی و آفاقی داشته باشد، بلکه پدیده‌ای انفسی است که ریشه در

تجربه‌ها و تصورات جمعی مردم دارد، در دوره تاریخی معینی ابداع می‌گردد، قبلاً تاریخی برای آن تنظیم می‌گردد، خاطرات تاریخی برای آن ساخته می‌شود و در سال‌گردها و سال‌روزها زنده می‌ماند (اشرف، ۱۳۸۳: ۱۳۴). هویت ملی برمبنای یک سری ارزش‌ها، هنجارها، نمادها، اسطوره‌ها، تصورات و ذهنیت‌های تاریخی، و در بطن یک فرهنگ، به‌ویژه بُعد سیاسی آن و در مقابل دگرانی خاص رشد و نمو پیدا می‌کند؛ بنابراین در اثر بروز تغییر و تحولاتی در همین بستر فرهنگی و آن دگران هویت‌ساز، امکان تغییر و تحول در هویت ملی وجود دارد؛ البته همواره عناصر اساسی و یا تار و پود آن تداوم می‌یابد (زرگر و آریانفر، ۱۳۸۹: ۹).

محققان و صاحب‌نظران غالباً ناسیونالیسم و هویت ملی را برمبنای مکاتب تحلیلی متنوعی مورد بررسی قرار می‌دهند. اسمیت، «اوزکریمی»^۶ و «احمدی» مکاتب تحلیلی ناسیونالیسم و هویت ملی را به مکاتب «ازلی‌انگاری»^۷، «مدرنیسم»^۸ و «نمادپردازی قومی»^۹ تقسیم می‌کنند، اما بررسی نشان می‌دهد مطالعات و مباحث نظری هویت ملی از اواخر دهه ۱۹۸۰م. وارد مرحله نوینی شده است و متعاقب آن رویکردهای تحلیلی جدیدی شکل گرفته است (اسمیت، ۱۳۸۳: ۶۹-۹۰؛ اوزکریمی، ۱۳۸۳: ۷۹-۸۰؛ احمدی، ۱۳۹۶: ۱۴۱-۱۶۵؛ الف) ازلی‌انگاری هویت قومی، اصطلاح عام برای توصیف محققانی است که معتقدند ملیت جزئی فطری از آدمیان می‌باشد و این‌که ملت‌ها از ازل وجود داشته‌اند. خصیصه مشترک ازلی‌انگاران هویت قومی، اعتقاد به قدمت و طبیعی بودن ملت‌هاست (اوزکریمی، ۱۳۸۳: ۸۵-۸۶). ب) وجه مشترک مطالعات مدرنیستی، اعتقاد به نو بودن ملت و ناسیونالیسم است. مدرنیست‌ها معتقدند ناسیونالیسم مقدم بر ملت‌هاست (ر. ک. به: هابزبام، ۱۹۹۰: ۱۰). ج) اصطلاح نمادپردازی قومی به محققانی اشاره دارد که هدف‌شان آشکار کردن میراث نمادین هویت‌های قومی ماقبل مدرن برای ملت‌های امروزی است (اوزکریمی، ۱۳۸۳: ۲۰۱-۲۰۲). د) به واسطه تحولات اجتماعی جدید مطالعات و مباحث نظری ناسیونالیسم از اواخر دهه ۱۹۸۰م. تلاش می‌کنند از پارادایم مدرنیستی ملت و ملت‌گرایی فراتر روند و ضرورت کنار گذاردن آن و نیز واگسستن مدلول‌هایش، یعنی ملت و ملی‌گرایی، را آشکار سازند (اسمیت، ۱۳۹۴: ۳۸۶-۳۸۷).

۲-۲. پیشینه تجربی پژوهش

بررسی‌ها بیانگر آن است که در زمینه مرور پژوهش‌های پیشین درباره هویت ملی در جامعه ایران چندین تحقیق صورت گرفته است. محققان و پژوهشگران ایرانی از روش‌هایی چون: مرور سیستماتیک، فراتحلیل کمی، و فراتحلیل کیفی برای بررسی و

واکاوی پژوهش‌های پیشین هویت ملی در جامعه ایران استفاده کرده‌اند. به‌طورکلی، مطالعات مرور پژوهش‌های پیشین درباره هویت ملی به چند دسته تقسیم می‌شوند که عبارتند از:

الف) مطالعات مروری با هدف شناسایی و بررسی وضعیت هویت ملی و چالش‌های آن در مطالعات هویت ملی: در این مطالعات، هدف اصلی محقق شناسایی و بررسی وضعیت هویت ملی و چالش‌ها و مشکلات آن در جامعه ایران می‌باشد. به‌طوری‌که، تحقیق «حاجیانی» (۱۳۷۹) با عنوان «تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه» با نمونه تعداد محدودی از پژوهش‌های در دسترس؛ و تحقیق «عبداللهی» (۱۳۸۹) با عنوان «هویت ملی در ایران، فراتحلیل مقاله‌های فارسی موجود» با نمونه ۵۰ پژوهش در کتاب‌شناسی هویت اجتماعی (۱۳۸۸) در این دسته قرار می‌گیرند (حاجیانی، ۱۳۷۹؛ عبداللهی، ۱۳۸۹).

ب) مطالعات مروری با هدف بررسی و تحلیل عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی در مطالعات هویت ملی: در این مطالعات هدف اصلی محقق بررسی و تحلیل عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی در جامعه ایران می‌باشد. به‌طوری‌که، تحقیق «عشایری» و همکاران (۱۳۹۷) با عنوان «تبیین جامعه‌شناختی هویت ملی ایرانیان» و نمونه ۱۹ مقاله پژوهشی در سال‌های ۱۳۷۹ تا ۱۳۹۷ و تحقیق «بابایی فرد» و همکاران (۱۳۹۸) با عنوان «فراتحلیل مطالعات دین‌داری و هویت ملی در ایران» و نمونه ۱۰ مقاله پژوهشی در سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ در این دسته قرار می‌گیرند (عشایری و همکاران، ۱۳۹۷؛ بابایی فرد و همکاران، ۱۳۹۸).

ج) مطالعات مروری با هدف بررسی و تحلیل رابطه هویت ملی و هویت‌های جمعی در مطالعات هویت ملی: در این مطالعات هدف اصلی محقق بررسی و تحلیل رابطه هویت ملی و دیگر هویت‌های جمعی در جامعه ایران می‌باشد؛ به‌طوری‌که، تحقیق «جعفرزاده‌پور» و «حیدری» (۱۳۹۳) با عنوان «فراتحلیل رابطه هویت ملی و هویت قومی در ایران» با نمونه ۲۷ پژوهش در سال‌های ۱۳۷۳ تا ۱۳۸۹؛ تحقیق «بروجردی علوی» و «صدیق‌بزدچی» (۱۳۹۶) با عنوان «تأثیر فضای مجازی بر هویت ملی و قومی در ایران» با نمونه ۱۲ مقاله پژوهشی در سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۲؛ و تحقیق «بهشتی» و «حقمردی» (۱۳۹۶) با عنوان «فراتحلیل مطالعات مرتبط با رابطه بین هویت قومی و هویت ملی در ایران با تأکید بر نقش رسانه» با نمونه ۵۰ مقاله پژوهشی در سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۳ در این دسته قرار می‌گیرند (جعفرزاده‌پور و حیدری، ۱۳۹۳؛ بروجردی علوی و صدیق‌بزدچی، ۱۳۹۶؛ بهشتی و حقمردی، ۱۳۹۶).

د) مطالعات مروری با هدف بررسی و ارزیابی ویژگی‌های توصیفی، روشی، و

تحلیلی مطالعات هویت ملی: در این مطالعات، هدف اصلی محقق ارائه تصویری جامع از ویژگی‌های توصیفی، روشی و تحلیلی مطالعات هویت ملی و ارزیابی انتقادی آن‌ها می‌باشد؛ به طوری که، تحقیق عبداللهی (۱۳۸۹) با عنوان «هویت ملی در ایران، فراتحلیل مقاله‌های فارسی موجود» با نمونه ۵۰ پژوهش در کتاب‌شناسی هویت اجتماعی (۱۳۸۸)؛ و تحقیق «احمدپور» و «سراج‌زاده» (۱۳۹۸) با عنوان «هویت ملی در ایران، مرور سیستماتیک مقاله‌های علمی-پژوهشی (۱۳۹۵-۱۳۹۰)» با نمونه ۵۱ مقاله پژوهشی در بازه زمانی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ در این دسته قرار می‌گیرند (عبداللهی، ۱۳۸۹؛ احمدپور و سراج‌زاده، ۱۳۹۸).

واکاوای نتایج و دستاوردهای مطالعات مروری حوزه هویت ملی در جامعه ایران، نشان می‌دهد وابستگی تحقیق به بُعد زمان، تعداد محدود جامعه و نمونه آماری تحقیق، و به‌ویژه برجستگی اهداف و پرسش‌های اصلی خاص در فرآیند پژوهش موجب شده است تا تصویر همه جانبه‌ای از عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی در جامعه ایران و چالش‌ها و مشکلات آن در پژوهش‌های پیشین هویت ملی ارائه نشود و کمبودها و کاستی‌های آن‌ها با جامعیت لازم مورد بررسی قرار نگیرد.

۳. روش پژوهش

مرور تحقیقات گذشته به شیوه‌های مختلفی انجام می‌شود. مرور نظام‌مند، جستجوی ساخت یافته‌ای است که براساس قوانین و ضوابط تعیین شده انجام می‌گردد (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۰: ۴-۵)؛ به عبارت دیگر، مرور نظام‌مند در پی استقرار و ترکیب پژوهش‌ها و شواهدی می‌باشد که بر پرسش خاصی متمرکز است. این کار با توسل به رویه‌ها و فرآیندهای سازمان یافته، شفاف، رسمی، واضح و بازیافت‌پذیر صورت می‌گیرد. مرور نظام‌مند صرفاً به بازنگری در پیشینه پژوهش محدود نیست و این مرور و بازنگری برای سطوح، حوزه‌ها و اهداف متفاوتی قابل استفاده است (قاضی طباطبایی و ودادهیر، ۱۳۸۹: ۶۳). در مرور نظام‌مند، از روش‌های منظم و مشخصی جهت شناسایی، گزینش و ارزیابی نقادانه پژوهش‌های اولیه در باب موضوع استفاده می‌شود و داده‌های این مطالعات استخراج و تجزیه و تحلیل می‌شوند (عباسی و سراج‌زاده، ۱۳۹۶: ۷).

محققان معتقدند تفاوت اصلی میان مرورهای سنتی و مرورهای نظام‌مند به کاربردن پروتکل‌ها، معیارهای شمول و توضیح دقیق این معیارهاست. این یگانه راهی است که خواننده مطمئن شود مرور انجام‌گرفته ابزاری برای تثبیت ادعای نویسنده نیست، و واقعاً تصویری روشنی از علم تولید شده در حوزه به دست می‌دهد (زاده‌محمدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۶)؛ به عبارت دیگر، مرورهای نظام‌مند، پژوهش‌های

انجام شده درباره یک موضوع خاص را به صورت منحصر و مفید در اختیار می‌گذارند و برخلاف رویکرد سنتی برای مرور مقالات، مانند پژوهش‌های اولیه، از اصول و قواعد دقیق و سخت‌گیرانه‌ای متابعت می‌کنند. رویکرد آن‌ها کاملاً نظام‌مند بوده و روش انجام آن‌ها نیز به صورت از پیش طراحی شده در پروتکل مرور نظام‌مند، مشخص شده است (رجب‌نژاد و همکاران، ۱۳۸۵).

برخی از محققان، فرآیند هفت‌مرحله‌ای را در مرور نظام‌مند مطرح می‌کنند و برخی دیگر، بیان می‌کنند بعد از این‌که تیم پژوهش شکل‌گرفت و نقش هر یک از افراد مشخص گردید شش مرحله فعالیت لازم است؛ لذا انجام مرور نظام‌مند، مانند هر پژوهش دیگری شامل بسیاری از قضاوت‌ها و تصمیم‌ها درباره فرآیند و منابع لازم است؛ از این رو، مهم است که فرآیند کار، تا جایی که ممکن است به خوبی تعریف شده باشد (عباسی و سراج‌زاده، ۱۳۹۶: ۷-۸)؛ لذا مراحل کار به شکل اقدام هماهنگ برای شناسایی نظام‌مند همه پژوهش‌ها، مقالات، پروژه‌های تحقیقاتی، کتاب‌های در دسترس، ارزیابی این پژوهش‌ها و سنتز داده‌ها و یافته‌های آن‌ها می‌باشد (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۰: ۵).

جامعه آماری پژوهش حاضر، شامل مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کمی است که از جوانب مختلف موضوع هویت ملی را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ لذا، جستجو مقالات بر مبنای سه قید به صورت هدفمند در بانک اطلاعات نشریات کشور، پایگاه مجلات تخصصی نور، پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی در دستور کار قرارگرفت؛ (۱) حضور کلیدواژه هویت ملی و هویت ایرانی در عنوان مقاله؛ (۲) داشتن درجه علمی-پژوهشی برای سطح علمی مقاله؛ (۳) تحلیل هویت ملی از منظر علوم اجتماعی. جستجوی یک‌ساله مقالات در پایگاه‌های علمی کشور موجب گردید تا ۱۲۳ مقاله علمی-پژوهشی درباره هویت ملی در جامعه ایران از منظر علوم اجتماعی انتخاب شود^۱ و به دلیل فراوانی زیاد و حجم بسیار بالای مقالات انتخاب شده، روش مرور نظام‌مند جهت بررسی نتایج و دستاوردهای پژوهش‌های موجود و نقدهای روش‌شناختی و تحلیلی آن‌ها مورد استفاده قرارگرفت.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. ویژگی‌های کلی مطالعات هویت ملی

الف) ویژگی‌های توصیفی: هم‌چنان‌که اطلاعات جدول ۱، نشان می‌دهد؛ نخست، در سه دهه ۷۰، ۸۰ و ۹۰ تعداد ۱۲۳ مقاله علمی-پژوهشی به موضوع هویت ملی از منظر علوم اجتماعی پرداخته‌اند. دوم، در دهه ۷۰ تعداد ۱ مقاله، در دهه ۸۰ تعداد ۴۶ مقاله،

و در دهه ۹۰ تعداد ۷۶ مقاله درباره چالش‌ها و مشکلات هویت ملی انجام شده است. سوم، در طول سه دهه ۷۰، ۸۰ و ۹۰ چالش‌ها و مشکلات هویت ملی به‌عنوان یک موضوع پژوهشی به‌صورت افزایشی مورد بررسی قرار گرفته است.

ب) ویژگی‌های روش‌شناختی: هم‌چنان‌که اطلاعات جدول ۱، نشان می‌دهد؛ نخست، ۱۱۹ مقاله از روش پیمایش، ۲ مقاله از روش تحلیل محتوای کمی، ۲ مقاله از روش تحلیل ثانویه استفاده کرده‌اند. دوم، جامعه آماری پژوهش در ۱۱۳ مقاله شهرستانی-استانی، ۸ مقاله ملی-منطقه‌ای، و ۲ مقاله اسناد و مدارک است.

ج) ویژگی‌های تحلیلی: هم‌چنان‌که اطلاعات جدول ۱، نشان می‌دهد؛ نخست، ۱۳ مقاله فاقد مبنای و چارچوب نظری، ۷۵ مقاله دارای مرور مفاهیم و نظریه‌ها، و ۳۵ مقاله دارای مبنای و چهارچوب نظری هستند. دوم، هویت ملی در ۷ مقاله متغیر مستقل، در ۸۸ مقاله متغیر وابسته، در ۹ مقاله غالباً تحلیل وضعیت هویت ملی و در ۱۹ مقاله غالباً رابطه هویت ملی با دیگر هویت‌های جمعی (قومی، مذهبی، و جهانی) مورد تأکید می‌باشد. سوم، مفهوم هویت ملی در ۹۷ مقاله به‌عنوان یک مقوله منسجم، واحد و همگن و در ۲۶ مقاله به‌عنوان یک مقوله ترکیبی و دارای ابعاد (سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، دینی، تاریخی، زبانی، و جغرافیایی) تعریف و مورد سنجش قرار گرفته است.

۲-۴. نتایج و دستاوردهای مطالعات هویت ملی

الف) الگوهای تبیینی، عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی: بررسی مطالعات هویت ملی نشان می‌دهد، از مجموع ۱۲۳ مقاله علمی-پژوهشی انتخاب‌شده، تعداد ۸۸ مقاله به بررسی عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی پرداخته‌اند. نخست، برای شناسایی و بررسی عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی در جامعه ایران دو رویکرد تحلیلی «مسأله‌گرا-تقویت‌نگر» و «مسأله‌گرا-تضعیف‌نگر» شکل گرفته است. رویکرد مسأله‌گرا-تقویت‌نگر، ضمن اذعان به چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران به شناسایی و بررسی عوامل و متغیرهای تقویت‌کننده آن می‌پردازد و دیدگاه مسأله‌گرا-تضعیف‌نگر، ضمن اذعان به چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران به شناسایی و بررسی علل و متغیرهای تضعیف‌کننده آن توجه می‌کند. دوم، عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی جامعه ایران در هفت دسته و الگوی تبیینی «سرمایه‌ای»، «سبک زندگی»، «رسانه‌ای»، «ارزشی و هنجاری»، «نگرشی و رویکردی»، «نابرابری، تبعیض و محرومیت»، و «خانواده محوری» قرار می‌گیرند. سوم، مطالعات هویت ملی بر مبنای الگوهای تبیینی مختلف به بررسی رابطه عوامل و متغیرها با هویت ملی پرداخته‌اند.

جدول ۱. ویژگی‌های کلی مطالعات هویت ملی.

متغیر	مشخصه	فراوانی
پوشش زمانی	دهه ۷۰: (۱۳۷۷ تا ۱۳۸۰)	۱
	دهه ۸۰: (۱۳۸۱ تا ۱۳۹۰)	۴۶
	دهه ۹۰: (۱۳۹۱ تا ۱۳۹۸)	۷۶
روش تحقیق	پیمایش	۱۱۹
	فراتحلیل	۲
	تحلیل ثانویه	۲
جامعه آماری	ملی-منطقه‌ای	۸
	استانی-شهری	۱۱۳
	اسناد و مدارک	۲
چارچوب نظری	فاقد مبانی و چارچوب نظری	۱۳
	دارای مرور مفاهیم و نظریه‌ها	۷۵
	دارای مبانی و چارچوب نظری	۳۵
نقش هویت ملی در پژوهش	متغیر مستقل	۷
	متغیر وابسته	۸۸
شیوه تعریف هویت ملی	تحلیل وضعیت و رابطه با هویت‌های جمعی	۲۸
	مقوله‌ای منسجم، واحد و همگن	۹۷
	مقوله‌ای ترکیبی و دارای ابعاد	۲۶

بر مبنای اطلاعات جدول ۲، در الگوی سرمایه‌ای: سرمایه اجتماعی، تعاملات و روابط اجتماعی، مشارکت اجتماعی (۱۴ مقاله)؛ در الگوی سبک زندگی: سبک زندگی بومی و مذهبی، سبک فراغتی سنتی و مذهبی، مصرف کالاهای فرهنگی بومی، پایبندی عملی به ارزش‌ها، هنجارها و قوانین فرهنگی و ملی (۵ مقاله)؛ در الگوی رسانه‌ای: استفاده از رسانه‌های ارتباطی داخلی، استفاده هدفمند (علمی) از رسانه‌های ارتباطی بین‌المللی (۲۷ مقاله)؛ در الگوی ارزشی و هنجاری: میزان دین‌داری و تعلق به ارزش‌های مذهبی، درونی‌کردن و تعلق به ارزش‌های بومی و ملی، تعلق به ارزش‌های جمعی (۹ مقاله)؛ در الگوی نگرشی: احساس رضایت و احساس عدالت اجتماعی (۹ مقاله)؛ در الگوی خانواده محوری: باورهای ملی و مذهبی خانواده و والدین، انتقال باورها و ارزش‌های ملی و مذهبی والدین به فرزندان (۵ مقاله)؛ از جمله متغیرهایی هستند که با هویت ملی در جامعه ایران رابطه مستقیم و مثبت دارند.

جدول ۲. رابطه مستقیم و مثبت عوامل و متغیرها با هویت ملی بر مبنای الگوهای تبیینی مختلف.

فرآوانی	عوامل و متغیرها	الگوهای تبیینی
۱۴	سرمایه اجتماعی، تعاملات و روابط اجتماعی (بین فردی، بین قومی، بین گروهی)، مشارکت اجتماعی	سرمایه‌ای
۵	سبک زندگی بومی و مذهبی، سبک فراغتی سنتی و مذهبی، مصرف کالاهای فرهنگی بومی، پایبندی عملی به ارزش‌ها، هنجارها و قوانین فرهنگی و ملی	سبک زندگی
۲۷	استفاده از رسانه‌های ارتباطی داخلی (رادیو، تلویزیون، شبکه‌های ماهواره‌ای استانی و ملی)، استفاده هدفمند (علمی) از رسانه‌های ارتباطی بین‌المللی (ماهواره، اینترنت، شبکه‌های اجتماعی مجازی)	رسانه‌ای
۹	میزان دین‌داری و تعلق به ارزش‌های مذهبی، درونی‌کردن و تعلق به ارزش‌های بومی و ملی (فرهنگی، سیاسی، تاریخی، زیبایی‌شناختی)، تعلق به ارزش‌های جمعی (تعلق به ارزش‌های جامعه‌محور)	ارزشی و هنجاری
۹	احساس رضایت (از تحصیل زندگی، معیشت و اقتصاد، نظام سیاسی) و احساس عدالت اجتماعی	نگرشی و رویکردی
۵	باورهای ملی و مذهبی خانواده و والدین، انتقال باورها و ارزش‌های ملی و مذهبی والدین به فرزندان	خانواده محوری

بر مبنای اطلاعات جدول ۳، در الگوی سبک زندگی: سبک‌های زندگی و فراغتی مدرن، مصرف کالاهای فرهنگی مدرن (۱۴ مقاله)؛ در الگوی رسانه‌ای: استفاده از رسانه‌های ارتباطی بین‌المللی (۳۹ مقاله)؛ در الگوی ارزشی و هنجاری: پایبندی به ارزش‌های مدرن و جهانی‌شدن، تعلق به ارزش‌های اقتصادی (۷ مقاله)؛ در الگوی نگرشی: احساس محرومیت و نابرابری (اقتصاد و سیاسی) و احساس تبعیض قومی (۱۶ مقاله)؛ در الگوی نابرابری، محرومیت و تبعیض: نابرابری و مشکلات اقتصادی، نابرابری اجتماعی، و سطح پایین توسعه (۳ مقاله)؛ از جمله متغیرهایی هستند که بر هویت ملی در جامعه ایران تأثیر منفی دارند.

جدول ۳. رابطه منفی و معکوس عوامل و متغیرها با هویت ملی بر مبنای الگوهای تبیینی مختلف.

الگوهای تبیینی	عوامل و متغیرها	فراوانی
سبک زندگی	سبک زندگی و فراغتی مدرن (اینترنتی، مجازی، ماهواره محور)، مصرف کالاهای فرهنگی مدرن (کتاب‌های غیربومی، موسیقی مدرن، ورزش)	۱۴
رسانه‌ای	استفاده از رسانه‌های ارتباطی بین‌المللی (ماهواره، اینترنت، شبکه‌های اجتماعی مجازی)	۳۹
ارزشی و هنجاری	پایبندی به ارزش‌های مدرن و جهانی شدن (فردگرایی، کثرت‌گرایی، مصرف‌گرایی)، تعلق به ارزش‌های اقتصادی	۷
نگرشی و رویکردی	احساس محرومیت و نابرابری (اقتصاد و سیاسی) و احساس تبعیض قومی	۱۶
الگوی نابرابری، محرومیت و تبعیض	نابرابری و مشکلات اقتصادی، نابرابری اجتماعی، و سطح پایین توسعه	۳

ب) **تعریف هویت ملی، تحلیل وضعیت و رابطه با هویت‌های جمعی:** بررسی مطالعات هویت ملی نشان می‌دهد، از مجموع ۱۲۳ مقاله علمی-پژوهشی انتخاب شده، تعداد ۲۸ مقاله به تحلیل وضعیت هویت ملی و رابطه با هویت‌های جمعی در جامعه ایران پرداخته‌اند؛ نخست، بر مبنای اطلاعات جدول ۴، از ۲۸ مقاله‌ای که به تحلیل وضعیت هویت ملی و رابطه با هویت‌های جمعی پرداخته‌اند، در ۱۷ مقاله، هویت ملی به عنوان یک مقوله منسجم، واحد و همگن و در ۱۱ مقاله، هویت ملی به عنوان یک

مقوله ترکیبی و دارای ابعاد تعریف شده است. نتایج و دستاوردهای این مقاله‌ها نشان می‌دهد؛ الف) در همه ۲۸ مقاله، میزان هویت ملی به صورت کلی (تجمیع نمرات) از حد متوسط بالاتر و بسیار بالا ارزیابی شد. ب) در ۱۱ مقاله‌ای که هویت ملی به عنوان یک مقوله ترکیبی و دارای ابعاد تعریف شده است (۳ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای)، میزان ابعاد فرهنگی و تاریخی هویت ملی بسیار بالا و یا بالاتر از میانگین و میزان ابعاد زبانی، اجتماعی، دینی و به ویژه سیاسی هویت ملی نسبت به دیگر ابعاد کمتر و یا در حد میانگین و پایین تر از آن گزارش شده است.

جدول ۴. تحلیل وضعیت هویت ملی بر مبنای تعاریف متفاوت.

تعریف هویت ملی	مقوله ای منسجم، واحد و همگن	مقوله‌ای ترکیبی و دارای ابعاد	فروانی
میزان هویت ملی (تجمیع نمرات)	بسیار بالا و یا بالاتر از میانگین	بسیار بالا و یا بالاتر از میانگین	۲۸
میزان هویت ملی (تفکیک ابعاد)	غالباً گزارش نشده است	ابعاد فرهنگی و تاریخی (بسیار بالا و یا بالاتر از میانگین)، ابعاد زبانی، اجتماعی، دینی و به ویژه سیاسی نسبت به دیگر ابعاد کمتر، و یا در حد میانگین و پایین تر از آن گزارش شده است	۱۱

دوم، بر مبنای اطلاعات جدول ۵، از مجموع ۲۸ مقاله‌ای که به تحلیل وضعیت هویت ملی و رابطه با هویت‌های جمعی پرداخته‌اند، در ۱۹ مقاله (۴ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای) بررسی رابطه هویت ملی با هویت‌های جمعی (قومی، مذهبی، مدرن یا جهانی) مورد تأکید قرار گرفته است. نتایج و دستاوردهای این مقاله‌ها نشان می‌دهد؛ الف) ۱۵ مقاله به بررسی رابطه هویت ملی و قومی پرداخته‌اند. در ۱۴ مقاله (۳ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای) رابطه هویت ملی و هویت قومی مثبت و در ۱ مقاله رابطه هویت ملی و هویت قومی منفی ارزیابی شده است. هم چنین، از مجموع

مقالات، ۳ مقاله (۲ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای) به بررسی رابطه ابعاد هویت ملی و ابعاد هویت قومی نیز پرداخته‌اند. در این مقالات، رابطه ابعاد فرهنگی و اجتماعی هویت ملی و ابعاد فرهنگ و اجتماع هویت قومی مثبت و رابطه بُعد سیاسی هویت ملی و بُعد سیاسی هویت قومی منفی ارزیابی شده است. ب) ۳ مقاله (۲ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای) به بررسی رابطه هویت ملی و هویت دینی پرداخته‌اند و رابطه میان آن‌ها مثبت گزارش شده است. هم‌چنین، از مجموع مقالات، ۲ مقاله (۲ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای) به بررسی رابطه ابعاد هویت ملی و ابعاد هویت مذهبی نیز پرداخته‌اند. در این مقالات، به‌طور کلی، رابطه ابعاد فرهنگی، اجتماعی و سیاسی هویت ملی با ابعاد مختلف هویت مذهبی (فرهنگ مذهبی، رفتار مذهبی، هویت مذهبی، و اجتماع مذهبی) مثبت گزارش شده است. ج) ۴ مقاله به بررسی رابطه هویت ملی و هویت مدرن یا هویت جهانی پرداخته‌اند. در ۱ مقاله رابطه هویت ملی (در بُعد رفتاری) و هویت مدرن یا هویت جهانی مثبت، در ۲ مقاله رابطه هویت ملی و هویت مدرن یا هویت جهانی منفی و در ۱ مقاله (۱ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای) رابطه هویت ملی و هویت مدرن یا هویت جهانی بی‌ارتباط گزارش شده است. هم‌چنین، از مجموع مقالات، ۱ مقاله (۱ مقاله با جامعه آماری ملی) به بررسی رابطه ابعاد هویت

جدول ۵. تحلیل رابطه هویت ملی با هویت‌های جمعی بر مبنای تعاریف متفاوت.

فروانی	هویت ملی	
۱۵	رابطه هویت ملی و قومی در ۱۴ مقاله مثبت و در ۱ مقاله منفی می‌باشد. در ۳ مقاله، رابطه ابعاد فرهنگی و اجتماعی هویت ملی و ابعاد فرهنگ و اجتماع هویت قومی مثبت و رابطه بُعد سیاسی هویت ملی و بُعد سیاسی هویت قومی منفی گزارش شده است.	هویت قومی
۳	رابطه هویت ملی و هویت دینی در ۳ مقاله مثبت می‌باشد. در ۲ مقاله، به‌طور کلی، رابطه ابعاد فرهنگی، اجتماعی و سیاسی هویت ملی با ابعاد مختلف هویت مذهبی (فرهنگ مذهبی، رفتار مذهبی، هویت مذهبی، و اجتماع مذهبی) مثبت گزارش شده است.	هویت دینی
۴	رابطه هویت ملی و هویت مدرن یا هویت جهانی در ۱ مقاله مثبت و در ۲ مقاله منفی و در ۱ مقاله بی‌ارتباط می‌باشد. در ۱ مقاله رابطه ابعاد فرهنگی، اجتماعی و سیاسی هویت ملی با ابعاد مختلف هویت مدرن یا هویت جهانی (گرایش به مدرنیسم، هویت جهانی، گرایش به ارزش‌های بنیادین مدرن) بی‌ارتباط گزارش شده است.	هویت مدرن یا هویت جهانی

ملی و ابعاد هویت مدرن یا هویت جهانی نیز پرداخته‌اند. در این مقاله، رابطه ابعاد فرهنگی، اجتماعی و سیاسی هویت ملی با ابعاد مختلف هویت مدرن یا هویت جهانی (گرایش به مدرنیسم، هویت جهانی، گرایش به ارزش‌های بنیادین مدرن) بی‌ارتباط گزارش شده است.

۳-۴. نقدهای روش‌شناختی و تحلیلی مطالعات هویت ملی

۳-۴-۱. نقد روش‌شناختی: جامعه آماری و تقلیل‌گرایی

بررسی مطالعات هویت ملی نشان می‌دهد، از مجموع ۱۲۳ مقاله علمی-پژوهشی انتخاب شده، تنها تعداد ۸ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای وجود دارد. از ۸ مقاله دارای جامعه آماری ملی-منطقه‌ای، ۳ مقاله در اواخر دهه ۸۰ و ۵ مقاله غالباً در نیمه اول دهه ۹۰ انجام شده است؛ لذا تعداد اندک مقالات با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای در دوره‌های زمانی مختلف موجب شده است تا شناسایی و بررسی چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران و عوامل و متغیرهای مؤثر بر آن‌ها تقلیل‌گرایانه باشد و به عبارت دیگر، شناسایی و بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران و عوامل و متغیرهای مؤثر بر آن‌ها - با توجه به تکثرهای قومی و فرهنگی موجود در جامعه ایران - به صورت پیوسته، طولی و در بطن تغییرات اجتماعی کمتر مورد توجه قرار گیرد و تصویری کلان و منسجم از آن‌ها ارائه نشود.

۳-۴-۲. نقد روش‌شناختی: نمونه آماری و دشواری مقایسه‌پذیری

بررسی مطالعات هویت ملی نشان می‌دهد، از مجموع ۱۲۳ مقاله علمی-پژوهشی انتخاب شده، تنها تعداد ۸ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای و از میان این مقالات، تنها تعداد ۲ مقاله مبتنی بر نمونه‌گیری طبقه‌ای یا خوشه‌ای متناسب با همه افراد و شهروندان ایرانی در دهه ۹۰ و سال ۱۳۹۶ وجود دارد؛ لذا تعداد اندک مقالات با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای و مبتنی بر نمونه‌گیری طبقه‌ای و خوشه‌ای متناسب با همه افراد و شهروندان ایرانی در دوره‌های زمانی مختلف موجب شده است مقایسه‌پذیری نتایج و دستاوردهای مقالات سخت و دشوار باشد و به عبارت دیگر، نتایج و دستاوردهای مقالات در زمان‌های مختلف نه تنها تفاوت‌های جدی را نشان دهد؛ بلکه - به دلیل تکثرهای قومی و فرهنگی موجود در جامعه ایران - استنباط‌های تعمیمی و مقایسه‌ای درباره مؤلفه‌ها و شاخص‌های چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران و عوامل و متغیرهای مؤثر بر آن‌ها سخت و یا غیرمنطقی گردد.

۴-۳-۳. نقد تحلیلی: تعریف هویت ملی، کلی‌نگری در مقابل جزئی‌نگری

بررسی مطالعات هویت ملی نشان می‌دهد، از مجموع ۱۲۳ مقاله علمی-پژوهشی انتخاب شده، تعداد ۹۷ مقاله هویت ملی را به عنوان یک مقوله منسجم، واحد و همگن تعریف کرده‌اند؛ در این مقالات، «مقوله‌گرایی تک‌بعدی» مبنای تعریف هویت ملی قرار گرفته است. هم‌چنین، تعداد ۲۶ مقاله هویت ملی را به عنوان یک مقوله ترکیبی و دارای ابعاد (سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، دینی، تاریخی، و زبانی) تعریف کرده‌اند، در این مقالات، «مقوله‌گرایی چندبعدی» مبنای تعریف هویت ملی قرار گرفته است؛ لذا غلبه رویکرد مقوله‌گرایی تک‌بعدی برای تعریف هویت ملی در مقالات علمی-پژوهشی انتخاب شده موجب گردیده است تا نتایج و دستاوردهای مقالات کلی و بدون جزئیات تحلیلی لازم باشند و به عبارت دیگر، به دلیل تعریف کاهش‌گرایانه، جزئیات تحلیلی جهت شناسایی و بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران و عوامل و متغیرهای مؤثر بر آن‌ها در فرآیند پژوهش کمتر آشکار گردد و در نتایج و دستاوردهای تحقیق تصویری کلی از آن‌ها ارائه شود.

۴-۳-۴. نقد تحلیلی: الگوهای تبیینی، تقلیل‌گرایی در مقابل جامع‌گرایی

بررسی مطالعات هویت ملی نشان می‌دهد، از مجموع ۱۲۳ مقاله علمی-پژوهشی انتخاب شده، ۸۸ مقاله بر مبنای دیدگاه تبیینی-علت‌یابی به بررسی عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی پرداخته‌اند. در دیدگاه تبیینی-علت‌یابی، دو رویکرد مسأله‌گرا-تقویت‌نگر و مسأله‌گرا-تضعیف‌نگر برای شناسایی و بررسی عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی از الگوهای تبیینی سرمایه‌ای (۱۴ مقاله)، سبک زندگی (۱۹ مقاله)، رسانه‌ای (۶۶ مقاله)، ارزشی و هنجاری (۱۶ مقاله)، نگرشی و رویکردی (۲۵ مقاله)، نابرابری، تبعیض و محرومیت (۳ مقاله)، و خانواده محوری (۵ مقاله) استفاده نموده‌اند؛ لذا استفاده نامتوازن از الگوهای تبیینی موجب شده است تا شناسایی و بررسی عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی در حوزه‌های اجتماعی و فرهنگی محدود شود و شناسایی و بررسی عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی در حوزه‌های اقتصادی و سیاسی کمتر مورد توجه قرار گیرد و به عبارت دیگر، جامع‌گرایی تحلیلی در فرآیند پژوهش مورد خدشه قرار گیرد و سهم عوامل و متغیرهای اقتصادی و سیاسی مؤثر بر مؤلفه‌ها و شاخص‌های چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران کاهش پیدا کند.

۴-۳-۵. نقد تحلیلی: کاهش‌گرایی تحلیلی مشکلات ابعاد مختلف هویت ملی

بررسی مطالعات هویت ملی نشان می‌دهد، از مجموع ۱۲۳ مقاله علمی-پژوهشی

انتخاب شده، تعداد ۲۸ مقاله به تحلیل وضعیت هویت ملی و رابطه با هویت‌های جمعی در جامعه ایران پرداخته‌اند؛ اما در ۱۱ مقاله‌ای که هویت ملی به‌عنوان یک مقوله ترکیبی و دارای ابعاد تعریف شده است، محققان و پژوهشگران ایرانی به جزئیات تحلیلی بیشتری دست پیدا کردند؛ به طوری که، نتایج و دستاوردهای این ۱۱ مقاله (۳ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای) نشان می‌دهد، میزان ابعاد زبانی، اجتماعی، دینی و به‌ویژه سیاسی هویت ملی نسبت به دیگر ابعاد کمتر و یا در حد میانگین و پایین‌تر از میانگین می‌باشد. بررسی مطالعات هویت ملی بیانگر آن است که اگرچه، یکی از چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران کاهش ابعاد زبانی، اجتماعی، دینی و به‌ویژه سیاسی هویت ملی می‌باشد، اما عوامل و متغیرهای مؤثر بر کاهش ابعاد زبانی، اجتماعی، دینی و به‌ویژه سیاسی هویت ملی در جامعه ایران در قالب یک چارچوب نظری منسجم و واحد کمتر مورد بررسی گرفته‌اند و به‌عبارت دیگر، شناسایی و بررسی عوامل و متغیرهای مؤثر بر کاهش ابعاد زبانی، اجتماعی، دینی و به‌ویژه سیاسی هویت ملی در جامعه ایران - به‌عنوان بخش مهمی از مؤلفه‌ها و شاخص‌های چالش‌ها و مشکلات هویت ملی - کمتر مورد توجه و تأکید بوده است.

۴-۳-۶. نقد تحلیلی: کاهش‌گرایی تحلیلی مشکلات رابطه هویت ملی با هویت‌های

جمعی

بررسی مطالعات هویت ملی نشان می‌دهد، از مجموع ۱۲۳ مقاله علمی-پژوهشی انتخاب شده، تعداد ۱۹ مقاله به بررسی رابطه هویت ملی با هویت‌های جمعی (قومی، مذهبی، جهانی) پرداخته‌اند؛ اما در ۳ مقاله با بررسی رابطه ابعاد هویت ملی و ابعاد هویت قومی و در ۴ مقاله با بررسی رابطه ابعاد هویت ملی و ابعاد هویت مدرن یا هویت جهانی محققان و پژوهشگران ایرانی به جزئیات تحلیلی بیشتری دست پیدا کردند؛ به طوری که، نتایج و دستاوردهای این ۷ مقاله (۳ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای) نشان می‌دهد؛ نخست، در ۳ مقاله (۲ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای) رابطه بُعد سیاسی هویت ملی و بُعد سیاسی هویت قومی منفی و معکوس و دوم، در ۴ مقاله (۱ مقاله با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای) رابطه ابعاد هویت ملی با ابعاد هویت مدرن یا هویت جهانی منفی، معکوس یا بی‌ارتباط می‌باشد. بررسی مطالعات هویت ملی بیانگر آن است که اگرچه، رابطه منفی و معکوس بُعد سیاسی هویت ملی و بُعد سیاسی هویت قومی و رابطه منفی، معکوس یا عدم ارتباط ابعاد هویت ملی با ابعاد هویت مدرن یا هویت جهانی، از جمله چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران می‌باشند؛ اما عوامل و متغیرهای مؤثر بر رابطه منفی و معکوس میان بُعد سیاسی هویت ملی و

بعد سیاسی هویت قومی و عوامل و متغیرهای مؤثر بر رابطه منفی، معکوس یا عدم ارتباط میان ابعاد هویت ملی با هویت مدرن یا هویت جهانی کمتر موردشناسایی و بررسی قرارگرفته است و به عبارت دیگر، شناسایی و بررسی عوامل و متغیرهای مؤثر بر رابطه منفی و معکوس میان بُعد سیاسی هویت ملی و بُعد سیاسی هویت قومی و رابطه منفی، معکوس یا عدم ارتباط میان ابعاد هویت ملی با هویت مدرن یا هویت جهانی - به عنوان بخش مهمی از مؤلفه‌ها و شاخص‌های چالش‌ها و مشکلات هویت ملی - کمتر موردتوجه و تأکید بوده است.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

حضور و تلاقی پیچیده فرهنگ‌های ایرانی، اسلامی، و غربی و به‌ویژه وجود خرده فرهنگ‌ها و هویت‌های قومی متعدد در زیست جهان کنشگران و گروه‌های اجتماعی موجب می‌گردد تا بررسی و تحلیل وضعیت هویت ملی و چالش‌ها و مشکلات آن درطول زمان یکی از مهم‌ترین ضرورت‌های علمی و پژوهشی در جامعه ایران باشد. این مهم، به‌ویژه به دلیل تعریف اسلامی-ایرانی هویت ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ بیش‌ازپیش افزایش می‌یابد؛ زیرا تقویت و بالندگی فرهنگ اسلامی و فرهنگ ایرانی در جامعه چندفرهنگی ایران با وجود خرده فرهنگ‌ها و هویت‌های قومی متعدد و امواج سهمگین جهانی شدن فرهنگی و هم‌چنین فشارهای رسانه‌ای نظام بین‌الملل نیازمند مدیریت علمی و سیاست‌گذاری فرهنگی-اجتماعی دقیق و عالمانه است؛ لذا ارزیابی انتقادی مطالعات هویت ملی با هدف بررسی خلأها و کاستی‌های عملی و پژوهشی تأثیرگذار بر مدیریت مطلوب و سیاست‌گذاری‌های فرهنگی-اجتماعی مناسب جهت تقویت تعریف اسلامی-ایرانی هویت ملی در جامعه ایران توجه و تأکید بیشتری را می‌طلبد.

مرور نظام‌مند مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کمی درباره هویت ملی در جامعه ایران نشان می‌دهد مقالات انتخاب‌شده باوجود نتایج و دستاوردهای قابل‌ملاحظه و قابل‌کاربرد از کمبودها و نقاط ضعف روش‌شناختی و تحلیلی رنج می‌برند. در حوزه روش‌شناختی، وابستگی فرآیند تحقیق به بُعد زمان و مکان موجب شده است تا تحلیل هویت ملی در جامعه ایران و چالش‌ها و مشکلات آن به عنوان یک مسأله زمان‌مند و سطح کلان کمتر موردبررسی قرار گیرد؛ به طوری که، تعداد مقالات علمی-پژوهشی با جامعه آماری ملی-منطقه‌ای و نمونه‌گیری طبقه‌ای یا خوشه‌ای متناسب با همه افراد و شهروندان در دوره‌های زمانی مختلف جامعه ایران اندک و غالباً نتایج و دستاوردهای آن‌ها تقلیل‌گرایانه و با دشواری مقایسه‌پذیری مواجه می‌باشند؛ لذا بررسی‌ها بیانگر آن

است که مطالعات هویت ملی با واکاوی «گسسته» و «جزئی‌نگر» ازسویی، ردیابی طولی و ارائه تصویری کلان؛ و ازسوی دیگر، دستیابی به استنباطی‌های تعمیمی و مقایسه‌ای درباره وضعیت هویت ملی در جامعه ایران و مؤلفه‌ها، شاخص‌ها و عوامل مؤثر بر چالش‌ها و مشکلات آن را مورد غفلت قرار داده‌اند و مخدوش ساخته‌اند.

در حوزه تحلیلی، نخست، غلبه تعریف کاهش‌گرایانه مفهوم هویت ملی موجب شده است تا فرآیند جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها و اطلاعات و به‌ویژه نتایج و دستاوردهای تحقیق با محدودیت‌هایی مواجه گردد و نتایج و دستاوردهای مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کمی کلی و بدون جزئیات تحلیلی لازم باشند؛ لذا بررسی‌ها بیانگر آن است که مطالعات هویت ملی غالباً با اتخاذ رویکرد مقوله‌گرایی تک‌بعدی و تعریف کاهش‌گرایانه از مفهوم هویت ملی، از دستیابی به جزئیات تحلیلی ضروری جهت شناسایی و واکاوی وضعیت هویت ملی در جامعه ایران و مؤلفه‌ها، شاخص‌ها و عوامل مؤثر بر چالش‌ها و مشکلات آن چشم‌پوشی نموده‌اند.

دوم، استفاده نامتوازن از الگوهای تبیینی مختلف موجب شده است شناسایی و تحلیل عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی و ابعاد آن مورد بررسی کافی و لازم قرار نگیرد و نتایج و دستاوردهای مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کمی دارای ویژگی تقلیل‌گرایی باشند؛ لذا بررسی‌ها بیانگر آن است که مطالعات هویت ملی با اتخاذ رویکرد تقلیل‌نگر و تأکید فراوان بر عوامل و متغیرهای اجتماعی و فرهنگی شناسایی و بررسی عوامل و متغیرهای اقتصادی و سیاسی مؤثر بر مؤلفه‌ها و شاخص‌های چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران را کمتر مورد توجه قرار داده‌اند.

سوم، ترکیب و تلاقی تعریف کاهش‌گرایانه مفهوم هویت ملی و استفاده نامتوازن از الگوهای تبیینی مختلف موجب شده است، شناسایی و تحلیل عوامل و متغیرهای مؤثر بر چالش‌ها و مشکلات بالقوه و بالفعل هویت ملی درخصوص کاهش ابعاد زبانی، اجتماعی، دینی و به‌ویژه سیاسی آن مورد بررسی کافی و لازم قرار نگیرد و نتایج و دستاوردهای مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کمی دارای ویژگی کاهش‌گرایی باشند؛ لذا بررسی‌ها بیانگر آن است که مطالعات هویت ملی با اتخاذ رویکرد مقوله‌گرایی تک‌بعدی و استفاده نامتوازن الگوهای تبیینی، شناسایی و بررسی کاهش ابعاد زبانی، اجتماعی، دینی و به‌ویژه سیاسی هویت ملی در جامعه ایران (به‌عنوان بخش مهمی از مؤلفه‌ها و شاخص‌های چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران) و عوامل و متغیرهای مؤثر بر آن‌ها را مورد توجه و تأکید کافی قرار نداده‌اند.

چهارم، توجه اندک به رابطه هویت ملی و ابعاد آن با دیگر هویت‌های جمعی و ابعاد آن‌ها (به‌ویژه هویت قومی و هویت مدرن) و ترکیب و تلاقی آن با تعریف کاهش‌گرایانه

مفهوم هویت ملی و استفاده نامتوازن از الگوهای تبیینی مختلف موجب شده است شناسایی و تحلیل عوامل و متغیرهای مؤثر بر چالش‌ها و مشکلات بالقوه و بالفعل هویت ملی و ابعاد آن در خصوص رابطه منفی و معکوس میان بُعد سیاسی هویت ملی و بُعد سیاسی هویت قومی و رابطه منفی، معکوس یا عدم ارتباط میان ابعاد هویت ملی با هویت مدرن یا هویت جهانی مورد بررسی کافی و لازم قرار نگیرد و نتایج و دستاوردهای مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کمی دارای ویژگی تقلیل‌گرایانه و کاهش‌گرایی باشند؛ لذا بررسی‌ها بیانگر آن است که مطالعات هویت ملی با توجه اندک به رابطه هویت ملی در جامعه ایران و ابعاد آن با دیگر هویت‌های جمعی و ابعاد آن‌ها و هم‌چنین اتخاذ رویکرد مقوله‌گرایی تک‌بُعدی و استفاده نامتوازن الگوهای تبیینی، شناسایی و بررسی رابطه منفی و معکوس میان بُعد سیاسی هویت ملی و بُعد سیاسی هویت قومی و رابطه منفی، معکوس یا عدم ارتباط میان ابعاد هویت ملی با هویت مدرن یا هویت جهانی (به‌عنوان بخش مهمی از مؤلفه‌ها و شاخص‌های چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران) و عوامل و متغیرهای مؤثر بر آن‌ها را مورد توجه و تأکید کافی قرار نداده‌اند.

بر این اساس، با توجه به خلأها و کاستی‌های روش‌شناختی و تحلیلی در مطالعات پیشین هویت ملی و نتایج و دستاوردهای پژوهش حاضر، پیشنهادهای پژوهشی زیر جهت انتخاب موضوعات پژوهشی و متعاقب آن دستیابی به داده‌ها، اطلاعات، نتایج و دستاوردهای لازم برای مدیریت مطلوب و سیاست‌گذاری‌های فرهنگی-اجتماعی جهت تقویت تعریف اسلامی-ایرانی هویت ملی در جامعه ایران ارائه می‌گردد.

(۱) یکی از خلأها و کاستی‌های روش‌شناختی مطالعات هویت ملی، وابستگی فرآیند تحقیق به بُعد زمان و مکان است؛ لذا طراحی و انجام پژوهش‌های علمی با موضوع هویت ملی مبتنی بر جامعه آماری ملی-منطقه‌ای و نمونه‌گیری طبقه‌ای و خوشه‌ای متناسب با همه افراد و شهروندان در دوره‌های زمانی مختلف جامعه ایران بیش‌ازپیش لازم و ضروری می‌باشد.

(۲) یکی از خلأها و کاستی‌های تحلیلی مطالعات هویت ملی، غلبه تعریف کاهش‌گرایانه مفهوم هویت ملی است؛ لذا طراحی و انجام پژوهش‌های علمی مبتنی بر تعریف ترکیبی و دارای ابعاد از هویت ملی می‌تواند شناخت و تحلیلی مناسب از وضعیت هویت ملی و ابعاد گوناگون آن در جامعه ایران ارائه نماید.

(۳) یکی از خلأها و کاستی‌های تحلیلی مطالعات هویت ملی، استفاده نامتوازن از الگوهای تبیینی مختلف است؛ لذا طراحی و انجام پژوهش‌های علمی با اتخاذ و استفاده از همه الگوهای تبیینی مختلف در یک چارچوب نظری منسجم و واحد

می‌تواند شناخت و تحلیلی مطلوب از عوامل و متغیرهای مؤثر بر هویت ملی و ابعاد آن در جامعه ایران در پی داشته باشد.

۴) یکی از خلأها و کاستی‌های تحلیلی مطالعات هویت ملی، ترکیب و تلاقی تعریف کاهش‌گرایانه مفهوم هویت ملی و استفاده نامتوازن از الگوهای تبیینی مختلف است؛ لذا طراحی و انجام پژوهش‌های علمی مبتنی بر تعریف ترکیبی و دارای ابعاد از هویت ملی با اتخاذ و استفاده از همه الگوهای تبیینی مختلف می‌تواند عوامل و متغیرهای مؤثر بر چالش‌ها و مشکلات بالقوه و بالفعل هویت ملی و ابعاد زبانی، اجتماعی، دینی و به‌ویژه سیاسی آن را به‌نحو مطلوب و مناسب مورد شناسایی و تحلیلی قرار دهد.

۵) یکی از خلأها و کاستی‌های تحلیلی مطالعات هویت ملی، توجه اندک به رابطه هویت ملی و ابعاد آن با دیگر هویت‌های جمعی و ابعاد آن‌ها (به‌ویژه هویت قومی و هویت مدرن) و ترکیب و تلاقی آن با تعریف کاهش‌گرایانه مفهوم هویت ملی و استفاده نامتوازن از الگوهای تبیینی مختلف است؛ لذا طراحی و انجام پژوهش‌های علمی با هدف شناسایی و تحلیل رابطه هویت ملی و ابعاد آن با دیگر هویت‌های جمعی و ابعاد آن‌ها (به‌ویژه هویت قومی و هویت مدرن) و مبتنی بر تعریف ترکیبی و دارای ابعاد از هویت ملی و اتخاذ و استفاده از همه الگوهای تبیینی مختلف می‌تواند عوامل و متغیرهای مؤثر بر چالش‌ها و مشکلات بالقوه و بالفعل هویت ملی و ابعاد آن، به‌ویژه درخصوص رابطه منفی و معکوس میان بُعد سیاسی هویت ملی و بُعد سیاسی هویت قومی و رابطه منفی، معکوس یا عدم ارتباط میان ابعاد هویت ملی با هویت مدرن یا هویت جهانی را به‌نحو مطلوب و مناسب مورد شناسایی و تحلیلی قرار دهد.

پی‌نوشت

1. National Identity
2. National Identity
3. National Character
3. National Consciousness
5. Smith, Anthony. D.
6. Ozkirimli, Umut
7. Primordialism
8. Ethno-Symbolism
9. Modernism

۱۰. قیصری (۱۳۷۷)، احمدلو و افروغ (۱۳۸۱)، عبداللهی و حسین بر (۱۳۸۱)، دوران (۱۳۸۲)، رضایی و احمدلو (۱۳۸۴)، حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۵)، اکبری و عزیززی (۱۳۸۶)، کیاکجوری (۱۳۸۶)، داوری اردکانی (۱۳۸۶)، رضایی و همکاران (۱۳۸۶)، مقدسی و حیدری (۱۳۸۷)، نواح و تقوی نسب (۱۳۸۷)، اکوانی (۱۳۸۷)، رضایی و حاتمی کاکش (۱۳۸۷)، صباغ و شالفروش‌شتربانی (۱۳۸۷)، حاجبانی (۱۳۸۷)، صدیق‌سروستانی و حاجبانی (۱۳۸۷)، مقدس‌جعفری و همکاران (۱۳۸۷)، حاتمی‌کاکش و کردونی (۱۳۸۸)، لهسایی‌زاده و همکاران (۱۳۸۸)، جلالی‌پور و قنبری (۱۳۸۸)، ربانی و همکاران (۱۳۸۸)، ظروفی (۱۳۸۸)، سفیری و غفوری (۱۳۸۸)، ایمان و مرادی (۱۳۸۸)، حسینی‌انجذانی و همکاران (۱۳۸۸)، تاروردی‌زاده (۱۳۸۸)، مهرمند و همکاران (۱۳۸۹)، پاینده و همکاران (۱۳۸۹)، جهانگیری و همکاران (۱۳۸۹)، حاجبانی و فولادی سپهر (۱۳۸۹)، عقلی

و تاجیک اسماعیلی (۱۳۸۹)، سفیری و معماریانی (۱۳۸۹)، خواجه نوری و همکاران (۱۳۸۹)، عبایی کویایی و همکاران (۱۳۸۹)، ابوالحسنی (۱۳۸۹)، بیات و آزاداری (۱۳۸۹)، ساروخانی و میرزایی ملکیان (۱۳۹۰)، قنبری برزیان و جعفرزاده پور (۱۳۹۰)، نیازی (۱۳۹۰ الف)، ربانی و همکاران (۱۳۹۰)، محمدبخش و همکاران (۱۳۹۰)، علیزاده اقدم و همکاران (۱۳۹۰)، موحد و کاووسی (۱۳۹۰)، حقیقتیان و همکاران (۱۳۹۰)، نوابخش و گراوند (۱۳۹۰)، نیازی (۱۳۹۰ ب)، زمانی (۱۳۹۱)، موسوی و همکاران (۱۳۹۱)، ساروخانی و رضایی قادی (۱۳۹۱)، وحید و همکاران (۱۳۹۱)، میرمحمدی و ساروخانی (۱۳۹۱)، مؤمنی (۱۳۹۱)، نوابخش و مقتدرزاده ملکی (۱۳۹۱)، پاشا و فلاحزاده (۱۳۹۱)، زارع‌شاه‌آبادی و صادقی (۱۳۹۱)، نیازی و همکاران (۱۳۹۱)، موحد و همکاران (۱۳۹۱)، مقیمی و امینی (۱۳۹۱)، باقری دولت‌آبادی و زارعیان چهرمی (۱۳۹۲)، ساروخانی و همکاران (۱۳۹۲)، میرزایی و همکاران (۱۳۹۲)، ساروخانی و همکاران (۱۳۹۲)، اکبری و عبوضی (۱۳۹۲)، امیرکافی و حاجیان (۱۳۹۲)، ایمان و روحانی (۱۳۹۲)، میرزایی و عباس‌زاده (۱۳۹۲)، مومنی و همکاران (۱۳۹۲)، افشارکهن و همکاران (۱۳۹۲)، نیازی و همکاران (۱۳۹۲)، نیک‌ملکی و مجیدی (۱۳۹۲)، عدلی پور و همکاران (۱۳۹۲)، خواجه نوری و همکاران (۱۳۹۲)، ربانی و رستگار (۱۳۹۲)، احمدی و گنج‌خانلو (۱۳۹۳)، امینی و همکاران (۱۳۹۳)، میرزایی و نظری (۱۳۹۳)، خواجه نوری و همکاران (۱۳۹۳)، سیف‌اللهی و همکاران (۱۳۹۳)، جعفری و همکاران (۱۳۹۳)، موحد و همکاران (۱۳۹۳)، خلیلی اردکانی و همکاران (۱۳۹۳)، شهرام‌نیا و همکاران (۱۳۹۳)، تاجیک اسماعیلی و همکاران (۱۳۹۳)، گلابی و همکاران (۱۳۹۴)، مصطفوی کهنگی (۱۳۹۴)، نساج و همکاران (۱۳۹۴)، حاجیان و همکاران (۱۳۹۴)، رضایی و همکاران (۱۳۹۴)، عبوضی (۱۳۹۴)، میرفردی و ولی‌نژاد (۱۳۹۵)، امینی‌زاده و بوستانی (۱۳۹۵)، دولتی و ضامنی (۱۳۹۵)، عبدالله (۱۳۹۵)، حیدری و خان‌محمدی (۱۳۹۶)، میرفردی و ولی‌نژاد (۱۳۹۶)، رضاییان و همکاران (۱۳۹۶)، دانایی و بابایی سارویی (۱۳۹۶)، مروت (۱۳۹۶)، رسول‌زاده اقدم و همکاران (۱۳۹۶)، عبدی (۱۳۹۶)، کوهی و نواختی مقدم (۱۳۹۶)، رهبرقاضی و ایمان‌مفرد (۱۳۹۶)، ربیعی حصار و سلیمانی (۱۳۹۶)، ربیعی و همکاران (۱۳۹۶)، رثوفی و همکاران (۱۳۹۶)، امیری‌فر و شیرمردی (۱۳۹۶)، عشایری و همکاران (۱۳۹۷)، جلالی (۱۳۹۷)، رثوفی و همکاران (۱۳۹۷)، قمری (۱۳۹۷)، میرفردی و ولی‌نژاد (۱۳۹۷)، مختاری و همکاران (۱۳۹۷)، رهبرقاضی و همکاران (۱۳۹۷)، ابراهیمی کیایی (۱۳۹۷)، عظیمی و همکاران (۱۳۹۷)، قایدگیوی و همکاران (۱۳۹۸)، مسعودنیا و همکاران (۱۳۹۸)، موزن‌پور و همکاران (۱۳۹۸)، صادقی و همکاران (۱۳۹۸)، زائری و همکاران (۱۳۹۸)، بابایی فرد و همکاران (۱۳۹۸)، رضاییان و همکاران (۱۳۹۸).

کتابنامه

- احمدپور خسرو؛ و سراج‌زاده، سیدحسین، (۱۳۹۸). «هویت ملی در ایران، مرور سیستماتیک مقاله‌های علمی-پژوهشی (۱۳۹۵-۱۳۹۰)». مطالعات ملی، سال ۲۰، شماره ۲، صص: ۳-۲۴.
- احمدی، حمید، (۱۳۹۶). قومیت و قوم‌گرایی در ایران. تهران: نی
- اسمیت، آنتونی دی، (۱۳۹۴). ناسیونالیسم و مدرنیسم. ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر ثالث.
- اسمیت، آنتونی، (۱۳۸۳). ناسیونالیسم: نظریه، ایدئولوژی، تاریخ، مترجم منصور انصاری. تهران: مؤسسه مطالعات ملی، تمدن ایرانی.
- اشرف، احمد، (۱۳۸۳). بحران هویت ملی و قومی در ایران، در حمید احمدی (ویراستار)، ایران؛ هویت، ملیت، قومیت. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- اوزکریملی، اوموت، (۱۳۸۳). نظریه‌های ناسیونالیسم. ترجمه محمدعلی قاسمی، تهران: تمدن ایرانی.
- بابایی فرد، اسدالله، پیری، حسن؛ سلیمان‌نژاد، محمد؛ و منتی، محمد، (۱۳۹۸)، فراتحلیل مطالعات دینداری و هویت ملی در ایران، جامعه پژوهی فرهنگی، سال ۱۰، شماره ۱، صص: ۱-۲۳.

- بروجردی علوی، مهدخت؛ و صدیق یزدچی، امیرسعید، (۱۳۹۶). «تأثیر فضای مجازی بر هویت ملی و قومی در ایران». مطالعات رسانه‌های نوین، دوره ۳، شماره ۱۲، صص: ۸۸-۱۱۰.
- بهشتی، سید صمد؛ و حکمرادی، محمد، (۱۳۹۶). «فراتحلیل مطالعات مرتبط با رابطه بین هویت قومی و هویت ملی در ایران با تأکید بر نقش رسانه». مسائل اجتماعی ایران، سال ۸، شماره ۲، صص: ۲۷-۵.
- جعفرپورزاده، فروزنده؛ و حیدری، حسین، (۱۳۹۳). «فراتحلیل رابطه هویت ملی و هویت قومی در ایران». راهبرد اجتماعی فرهنگی، شماره ۱۱، صص: ۶۳-۹۶.
- حاجیانی، ابرهیم، (۱۳۷۹). «تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه». فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۵، صص: ۱۹۳-۲۲۸.
- رجب‌نژاد، مریم؛ حاتمی، آرمین؛ یزدانی، سعید؛ خزانه‌داری، شهرام؛ و شیروانی، شهاب، (۱۳۸۵). مرور نظام‌مند شواهد: از مجموعه کتاب‌های آموزشی تعالی خدمات بالینی. تهران: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی شهید بهشتی.
- زرگر، افشین؛ و آریانفر، کاظم علی، (۱۳۸۹). «هویت قومی و ملی؛ مروری بر برخی مفاهیم اساسی حل و فصل منازعات قومی و دولت-ملت‌سازی». پژوهشنامه بهار، شماره ۵۳، صص: ۸۰-۲۵.
- شولت، یان آرت، (۱۳۸۳)، نگاهی موشکافانه به پدیده جهانی شدن. ترجمه مسعود کرباسیان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- عباسی، مهدی؛ و سراج‌زاده، سیدحسین، (۱۳۹۴). «مسائل روش‌شناختی در مرور نظام‌مند؛ همراه با ارزیابی مقالات ایرانی مبتنی بر این روش». فصلنامه مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره ۹، شماره ۳، صص: ۱۳۲-۱۶۰.
- زاده‌محمدی، علی؛ سروش‌فر، زهره؛ غلامرضا کاشی، فاضه؛ و غلامرضا کاشی، فاطمه، (۱۳۹۴). «مرور نظام‌مند تحقیقات سوء مصرف مواد مخدر در نوجوانان، فصلنامه مسائل اجتماعی ایران». سال ۶، شماره ۱، صص: ۱۳۰-۱۰۷.
- عبداللهی، محمد، (۱۳۸۹). «هویت ملی در ایران، فراتحلیل مقاله‌های فارسی موجود». فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۵۰، صص: ۳۵-۱.
- عشایری، طاها؛ ذوالفقاری، اکبر؛ نامیان، فاطمه؛ و حسین‌زاده، الهام، (۱۳۹۷). «تبیین جامعه‌شناختی هویت ملی ایرانیان». مطالعات میان فرهنگی، شماره ۳۷، صص: ۶۷-۳۷.
- قاضی طباطبایی، محمود؛ و ودادهیر، ابوعلی، (۱۳۸۹). فراتحلیل در پژوهش‌های اجتماعی و رفتاری. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.

- کلانتری، عبدالحسین؛ روشن فکر، پیام؛ و جواهری، جلوه، (۱۳۹۰). «آثار و پیامدهای طلاق؛ مرور نظام‌مند تحقیقات انجام شده در ایران با تأکید بر ملاحظات جنیستی». فصلنامه زن در توسعه و سیاست، دوره ۹، شماره ۳، صص: ۱۱۱-۱۳۱.
- معینی علمداری، جهانگیر، (۱۳۸۳). هویت، تاریخ و روایت در ایران، در حمید احمدی (ویراستار)، ایران؛ هویت، ملیت، قومیت. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی
- یوسفی، علی، (۱۳۸۰). «روابط بین قومی و تأثیر آن بر هویت ملی اقوام در ایران». فصلنامه مطالعات ملی، سال ۲، شماره ۸، ۴۲-۱۳.

- Appiah, A. K., (2005). *The Ethics of Identity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Hobsbawm, E., (1990). *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.

